

ПРИЛОГ ИСТРАЖИВАЊУ РЕМЕЗИЈАНЕ И ПРЕДЛОГ УРЕЂЕЊА ПРОСТОРА УТВРЂЕЊА У БЕЛОЈ ПАЛАНЦИ

На 35 километара од Ниша на путу који води ка Пироту, у данашњој Белој Паланци, откривени су остаци античког града Ремезијана (Remesiana).¹ Помало заборављена и недовољно истражена античка Ремезијана видљиво нестаје. Саграђена од Римљана у II веку, ремезијанска тврђава је кроз векове опстала као византијска и српска, а затим и као турска тврђава. О значају овог археолошког налазишта у неколико наврата је писано али се и даље о њему не зна много. Од археолошких налаза, који су откривени на овом простору, посебно треба нагласити делимично откривене остатке бедема утврђења позициониране у самом центру Беле Паланке. На основу историјских извора и резултата досадашњих археолошких истраживања дошло се до основне хронологије развоја утврђења из кога се развила данашња Бела Паланка. Предложеној хронологију на основу сачуваних бедемских платана утврђења, неопходно је допунити знаним историјским изворима. Тиме се појашњавају фазе градње и доградње ремезијанског утврђења. На бедемима се препознају најмање три грађевинске фазе: римска, рановизантијска, можда и средњовизантијска и турска градитељска делатност. Последњи конзерваторско-рестаураторски радови на бедемима вршени су осамдесетих година прошлог века. Од ових радова на бедемима прошло је готово 30 година, без икаквог одржавања, они су доведени у веома лоше стање. Данас сачувани материјални остаци нису у довољној мери заштићени самим тиме и презентовани.

У циљу решавања ових проблема предлаже се уређење простора око бедема, где се данас налази паркинг простор као и пијаца унутар утврђења. Предлогом је обухваћен новоформиран простор који треба визуално нагласити бедемима, где би његова улога била примарна и обезбедила несметано и сигурно кретање по њему, у складу са важећим прописима када су у питању културна добра, као и са потребама савремене Беле Паланке. Да би ово постигли истраживања започињемо анализом историјских података

¹ Овај рад под насловом: „Предлог заштите и презентације остатака бедема и уређења простора у Белој Паланци“, је одбрањен на конзерваторском стручном испиту 10.12.2014. године у Републичком заводу за заштиту споменика културе у Београду пред комисијом: Проф. др Нађа Куртовић Фолић, мр Гордана Симић.

почев од првобитног римског и византијског насеља Ремезијане до турске тврђаве, кроз хронологију развоја насеља и шире околине.² Због тога је било потребно сагледати писане изворе, извршити преглед доступне документације о бедемима, валоризацију тренутног стања на терену, техничко снимање и израду техничке документације постојећег стања, а затим, на основу докучене хронологије развоја утврђења, дати предлог решења побољшања тренутног стања на терену.

Историјски подаци

Након римских освајања Ремезијана је била у саставу Горње Мезије (Moesia Superior). У касној антици припала је Средоземној Дакији (Dacia mediterranea). Место на коме лежи данашња Бела Паланка познато је као насеље из времена цара Трајана под називом „Respublica Ulpianorum”.³ Насељавала је територију близу рудника Дарданије (metalla Dardanorum).⁴ Сматра се да је име Ремезијана келтског порекла.⁵ Почетком II века забележена је под именом Romesiana, у IV веку као Remesiana након чега се спомиње као mansio Romesiana.⁶ Име је мењано током времена вероватно у складу са хронологијом развоја насеља. Време настанка насеља није познато. Њен настанак везује се за почетак II века и могуће да у почетку није имала чврсте бедеме. Епиграфски споменици откривају да је већ у II веку Ремезијана организовано насеље са урбаном структуром и административним статусом.⁷ Познате три градске некрополе ослањале су се на касније саграђене чврсте бедеме са кулама и капијама које се везују за почетак IV века, када се сматра да је Ремезијана постала утврђени град. Некрополе су се простирале јужно, источно и северно од утврђеног града.⁸ Саграђеним бедемима заузела је део трасе најзначајнијег војног пута *via militaris* са улазним капијама положеним на самом путу. Нису познате ни тачне границе Ремезијанске области. Између Ремезијане и Пирота (Turges) пролазила је граница која је раздвајала говорна подручја и то тако да су Наисус и Ремезијана са својим латинским становништвом остали у латинском говорном подручју, док је пиротски крај припао грчкој области.⁹ Откривањем бедема утврђења као и других налаза, отпочета су разматрања о статусу града који до данас није познат. О Ремезијани нема

² М. Мирковић, *Централне Балканске области у доба позног царства*, у: *Историја српског народа књ. I*, Београд 1981, 73, 93.

³ Ф. Каниц, *Србија земља и становништво II*, Београд 1985, 200.

⁴ К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1981, 24.

⁵ П. Петровић, *Ниш у Античко доба*, Ниш 1976, 95.

⁶ *Исто*, 94.

⁷ Р. Petrović, *Inscriptiones de la Mésie Supérieure*, vol. IV, Београд 1979, 69-71; М. Мирковић, *Провинцијски сабор у Г. Мезији*, Зборник ФФ XII (Београд 1970), 87; П. Петровић, *нав. дело*, 94-95.

⁸ Г. Милошевић, *Ремесијана - слика једног античког града*, Пешчаник II, Ниш 2004, 121-133.

⁹ К. Јиречек, *нав. дело*, 16, 22.

много сачуваних извора а исто тако је недовољно података са малобројних археолошких истраживања. Поједини истраживачи сматрају да је делила сличну судбину као и њени суседи Naissus и Tugres. На основу сачуваних извора и материјалних трагова може се сагледати хронологија развоја града кроз векове.

На основу откривених споменика сматра се да је Ремезијана била седиште Горњомезијског сабора одржаног 202. године.¹⁰ Пронађени натпис посвећен Септимију Северу који је датован почетком III века, није одгонетнуо нешто више о статусу града као и о догађајима везани за одржавање Горњомезијског сабора на овом подручју.¹¹ Поред овог натписа, сачувана су још два споменика – жртвеника у част царева који, посвећени Јулији Домни, упућују на претпоставку да је у III веку Ремезијана седиште царског култа.¹²

Доста података је познато о животу и раду епископа Никите, који је боравио у Ремезијани од 366. до 414. године.¹³ Ремезијана у IV-V веку, захваљујући упорном раду епископа Никите, постаје упориште хришћанства и познато епископско седиште. Епископ Никита ширио је хришћанство чак и међу Бесима, неукротиво племе које се увек насељавало у рудничком подручју у потрази за златом.¹⁴ Никита, познати писац велике химне - *Te Deum laudamus* (Тебе Боже хвалимо) и других дела у којима говори о потрази за истином, вером и узвишеном циљу хришћанског живота. Ширење нове религије изазвало је током времена промене и у градитељству. За овај период се везује и прилагођавање тробродне базилике у цркву недалеко од западног бедема града, као и откривени фрагментни натпис од мермерне плоче дебљине 5 см, са латинским натписом: + ACCLESI ...// TRVSET ...// + SAIT...,¹⁵ у коме се спомиње храм посвећен апостолима Св. Петру и Павлу коме је и црква могла бити посвећена. У Ремезијани је од 449. године био и други значајни епископ Диогеније (*Diogenianus episcopus Remesianensis Daciae Mediterraneae*), можда наследник Никите, који је учествовао на сабору у Ефесу.¹⁶

У периоду од 441. до 447. године Хуни су продрли у Ремезијанску област, али су утврђење разорили Бугари 540. године. Античка Ремезијана

¹⁰ М. Мирковић, *Провинцијски сабор Горње Мезије*, Зборник филозофског факултета X-1, Београд 1970, 83-89.

¹¹ П. Петровић, *нав. дело*, 1976, 95.

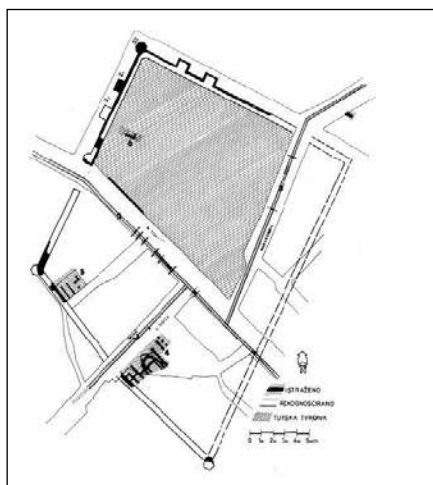
¹² *Исто*, 99-102.

¹³ D. Farlati, *Illyrici sacri*, tom. VIII, *Ecclesia scopiensis*, (auc. J. Coletto), Venetiis MDCCCXIX, 77-83; A. E. Burn, *Niceta of Remesiana*, Cambridge 1903; P. Поповић, *Рано хришћанство на Балкану пре досељења Словена (Србија, Повардарје, Црна Гора)*, Београд 1995, 81-84.

¹⁴ К. Јиричек, *Римска цеста од Београда до Цариграда*, Зборник Константина Јиричека I, Београд 1959, 100.

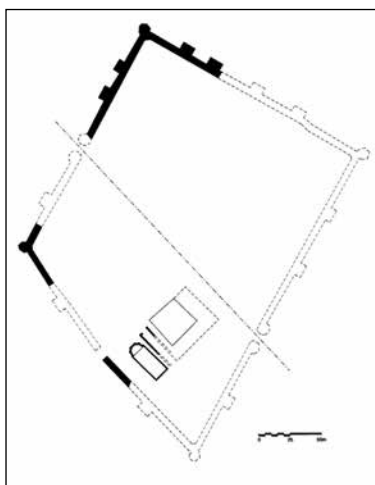
¹⁵ М. Валтровић, *Старине Бело-паланачке*, Старица II, (Београд 1985), 99, таб. VI, сл. 14; P. Petrović, *Inscriptiones de la Mésie Supérieure*, vol. IV, Београд 1979, br.77,106. Хипотетична реконструкција натписа: "Ecclesiam protagent Petrus et Paulus apostoli sanctique omnes" (Апостоли Петар и Павле што заштићују цркву и сви свети)

¹⁶ D. Farlati, *op. cit.*, 84.

Сл. 2 Позиција турске тврђаве у оквиру античког утврђења (из: С. Гушић, *нав. дело*, сл. 2)

Fig. 2 Position of Turkish fortification within antique fortification (after: S. Gušić, *op.cit.*, fig. 2)

Сл. 3 Основа римског утврђења Ремезијане (из: S. Ćurčić, *op.cit.*, fig 5)

Fig. 3 Plan of Roman fortifications of Ramesiana (after: S. Ćurčić, *op.cit.*, fig 5)

постепено, због новонасталих прилика у Царству, прелази у византијску Румисијану. После велике провале Бугара 540. године, Ремезијана је до темеља била разрушена. Зато Прокопије бележи да је цар Јустинијан I подигао „градих” Ремезијану, те заједно са још два града из „*темеља нове сазиде*”. То је сигуран

податак да су у Јустинијаново време поново саграђени. У Ремезијанској области Прокопије обнавља 30 утврђења како би осигурао становништво од упада варвара са Дунава.¹⁷ Константин Јиричек сада византијску Ремезијану назива Мокрос. У време поновне обнове византијске власти, сазнајемо из повеље Василија II из 1020. године, да је Бела Паланка, сада под именом Мокро, у оквиру Охридске архиепископије припада Нишкој епископији: „*Епископија у Нишу, наређујем да има, град Ниш (Νίσος) и Мокро (Μόκρος), и Комплон (Κόμπλος), и Топлицу, и Свелигово (Σβελίγοβος) 40 клирици и 40 парици.*”¹⁸ И ово је сигуран податак који недвосмислено открива средњовизантијску Ремезијану, сада Мокро, као утврђено, добро организовано насеље у коме је столовао епископ. Мало знамо о овом значајном делу прошлости Беле Паланке.

На месту некадашње античке Ремезијане, и византијског насеља Мокро, у XV веку ствара се српско насеље под именом Извор.¹⁹ Брокијер је 1433. године видео рушевине овог града.²⁰ Међутим и о овом новонасталом граду нема довољно сачуваних података. Највише података сачувано је за град који је саграђен за време турске окупације. Године 1638., среће-

¹⁷ Ф. Баришић, *Прокопије*, у: *Византијски извори за историју народа Југославије I*, Београд 1955, 58,63/4, нап. 127.

¹⁸ И. Снегаров, *История на охридската архиепископија*, Том 1, Софија 1995 (1924), 56.

¹⁹ *Византијски извори*, нап. 146

²⁰ К. Јиричек, *нав. дело*, 134

мо је под именом Мустафа пашина Паланка (Муса Пашина Паланка) или Ак Паланка (Бела Паланка), чији материјални остаци су данас највидљивији. Извори бележе да је турска тврђава зидана од римских рушевина и да је градио везир Мустафа-Паша у XVIII веку по коме је и добила назив. Каниц примећује да је ова тврђава била четири пута мања од римске и да је заузимала њен северозападни угао утврђења испред које је пролазио римски војни пут.²¹ Гроф Шметау 1737-1739. године бележи да је Мустафа-Пашина Паланка једна стара тврђава, окружена јаким зидом, фланкирана кулама, која се без артиљерије не би могла освојити.²² Након ослобођења од Турака 1877. године на крају хронолошке лествице развоја града настаје данашња Бела Паланка, која је задржала турски назив. У склопу Беле Паланке неправилне парцеле и блокови са кривудаваим улицама остали су непромењени још из турског периода.²³

Анализа фортификација и хронологија

Прве податке о величини некадашњег града оставили су у облику скице Таса Јеленић и М. Д. Ковачевић, на којој је Белопаланачка варош четири пута мања у односу на некадашњи антички град.²⁴ (Сл. 2) Бела Паланка припада нишавско-маричкој котлини која је окружена Сврљишким планинама и Сувом Планином. Град је смештен у подножју брда Великог и Малог Курила, на левој обали Коритничке реке која протиче уз источну страну насеља и улива се у Нишаву.

Град је саграђен у котлини, само наизглед, на стратешки неповољном равном терену. Кроз насеље пролази један од најзначајнијих Балканских путева, Цариградска цеста (*Via Militaris*) која повезује западну Европу, преко Сердике (*Serdica*), са Константинопољем (*Constantinopolis*) и припада урбаној схеми Ремезијане,²⁵ у континуитету до данашње Беле Паланке као потез друма Ниш-Пирот. (Сл. 3) Међутим, ова рудничка област имала је још један приступни пут који је пролазио кроз данашњу Белу Паланку и водио је према северу којим су војници одлазили да штите границе на Дунаву од упада варвара. Данашње улице (Светих Владара и Крсте Тошића) позиционирани унутар утврђења, које се секу под правим углом, подсећају на некадашње улице војног логора *cardo* и *decumanus* за које се и сматра да су наследиле њихов положај.²⁶ Заједно, делили су простор, између зидина,

²¹ Ф. Каниц, *нав. дело*, 196

²² *Исто*, 204.

²³ Б. Којић, *Стари балкански градови, вароши и варошице*, Београд 1976, 83.

²⁴ М. Валтровић, *Старине Бело-паланачке*, Старинар II, Београд 1885, 98.

²⁵ Основна литература: К. Јиречек, *Војна цеста од Београда за Цариград*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 90; П. Петровић, *Ниш у античко доба*, Ниш 1976, 74–88; Исти, *Naissus – Remesiana – Horreum Margi*, *Inscriptindela Mesie Superieur*, Београд 1979, 51–57; Исти, *Naissus – задужбина цара Константина*, у: *Римски царски градови и палате у Србији* (ед. Д. Срејовић), Београд 1993, 80–81.

²⁶ С. Гушић, *Урбанизам Ремезијане од I до VI века*, Саопштења XIX, Београд 1987, 29–30.

на четири неједнака дела. На овом месту је потребно напоменути једно значајно запажање. Константин, који је био познат као и велики градитељ, своју војну архитектуру заснивао је, због знаног значаја путева за римску империју, на позиционирању целог утврђења на самом путу. Зато је на једном од најважнијих путева за Имприју *Via Militaris*, Ремезијану поставио тако да је *decumanus* утврђења саставни део трасе главног пута.²⁷ Ово ново запажање у недостатку материјалних трагова утврђења из IV века добра су потврда о његовој егзистенцији у Константиново време. Даља урбана топографија насеља није позната због недовољне археолошке истражености самог локалитета, али се наслућује на основу правца простирања изграђених објеката који су били трасирани тако да прате правац пружања околних бедема.

Видљиве рушевине, недовољно истраженог античког града, нуде слику значајног града о чему сведоче налази пронађени на локалитету. Откривањем првих већих грађевинских објеката јавила се потреба за урбанистичком анализом града. Првим археолошким истраживањима прикупљени су подаци о просторном контексту града на основу којих је начињен топографски план.²⁸ Утврђено насеље на путу, како још можемо да назовемо некадашњи антички град, састојао се од брањеног простора тврђаве и предграђа са некрополама које су се шириле највише према северу ка железничкој станици и Нишу.²⁹

Подручје ван брањеног простора није могло остати незапажено. У предграђима налазиле су се три целине у виду некропола где су у највећој мери откривени сакрални објекти и покретни археолошки материјал. О границама некропола доста се писало и расправљало. Оне до данас нису познате, сем да су се развиле са јужне, северне и западне стране града. Гробни налази са некропола припадају периоду од IV-VI века.³⁰ Рушевине Ремезијане откривене су и у оближњем селу Мокро где су пронађене зидне структуре које су можда биле у вези са некадашњим цивилним насељем које је могло да има одбрамбене бедеме од чврстог материјала.

Од већих налаза, ван брањеног простора, северно од утврђења, откривени су фрагменти виле са перистилом о којој се не зна много, већих је димензија са више просторија датована између IV-VI века док је на западној некрополи, на око 400м од утврђења, пронађена тробродна касноантичка базилика која има две грађевинске фазе и датована је између IV-VI века.³¹ (Сл. 4)

²⁷ S. Ćurčić, *Constantine I and new military architecture in the Balkans*, Niš and Byzantium symposium XII, Niš 2014, 39-47.

²⁸ Најдужа сонда кроз средину утврђења начињена је 1973. године. - С. Гушић, Б. Андрејевић, Ј. Шурдиловић, *Извештај са радова у Белој Паланци*, Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш.

²⁹ Д. Сабовљевић, *Допис*, Старинар IV, Београд 1887, 91-99; Исти, *Дописи. Старине из Беле Паланке*, Старинар V, бр. 2, Београд 1888, 66-70.

³⁰ П. Пејић, *Прилог топографији Ремезиане*, Нишки зборник 11, Ниш 1982, 80-84.

³¹ Ђ. Мано-Зиси, Ј. Поповић, *Бела Паланка (Remesiana)- Римски и рановизантиски град*, Старинар, нова серија IX-X, 1958-59, 381;

Сл. 4 Степен истражености локалитета (документација Завода за заштиту споменика културе Ниш)

Fig. 4 Степен истражености локалитета (документација Завода за заштиту споменика културе Ниш)

Античко утврђење брањено је каменим бедемима изграђеним у техници *opus mixtum* који су се видели током археолошких истраживања. Својим брањеним простором, површине око 25ха, спада у ред мањих касноантичких утврђења. Трапезоидни облик утврђења орјентисан је приближно север-југ, заротиран тако да је северозападна кула најсевернија тачка на утврђењу. (Сл. 3) Правци пружања бедемских платана били су праволинијски сем јужног бедема који се на својој половини ломео и криво. Град доживљава свој највећи успон у IV веку о чему сведочи и облик утврђења особен за каснији период изградње када се подижу нове зидине и куле које би могле да се припишу периоду између краја III и почетка IV века. Пресек између градских улица и бедемских платна завршавао се градским капијама.³² Претпоставља се да је на сваком бедему постајала по једна капија која је фланкирана шестоугаоним кулама. Сачувани остаци одбрамбених бедема данас су видљиви на северном и западном бедему док су на југоисточном углу утврђења, према ранијим извештајима, регистровани остаци куле. Правци пружања северног и јужног бедема приближно су паралелни са улицом Српских Владара, источни и западни бедем, међусобно подударни, затварају урбану целину и формирају утврђење, тако да заједно чине приближно правилан трапезоидни облик. Дужине страница бедема су приближних димензија: западна страна је 200м, јужна 214м, северна 220м и источна 273м.³³

Град је „из темеља” изграђен у време Јустинијанове обнове док потоње преправке и доградње треба претпоставити и у средњевизантијском раздобљу кад поново добија на значају, и као такав је сагледан у повељи Василија II из 1020. године. Утврђење је обликом и величином максимал-

³² Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш

³³ Ђ. Мано-Зиси, Љ. Поповић, *Бела Паланка (Remesiana) - Римски и рановизантијски град*, Старице, нова серија IX-X, 1958-59, 381.

но прилагођено конфигурацији терена. Са јужне стране утврђење је било брањено великим одбрамбеним ровом³⁴ ширине 26м. Налаз широког рова и мањих врата кроз која је испуштана вода сведоче о постојању моста који се налазио код јужне капије града.³⁵ Овај фортификациони систем рова је од дна па навише био ојачан градском стеном висине и до 2,50 м. Због недовољне очуваности античког града постоје различите претпоставке око броја кула које је могла да има. Једно од разматрања јесте да је Ремезијана имала 20 кула.³⁶ Фортификација која је данас видљива има укупно 5 кула, 2 на северној, 2 на западној страни бедема и једну угаону (северозападну кулу). (Сл. 3)

Урбана структура насеља није довољно сачувана. Архитектонски објекти унутар града махом су нестали. Поједини неистражени остаци комуникација и фортификација и даље се налазе под земљом. Током археолошких истраживања јављали су се обриси архитектуре, који указују на постојање правилне планиметрије урбаног растера унутар утврђења, по принципу *urbs quadrata*, која је карактеристична за римски и византијски период, већа количина шута, дебљи зидови (вероватно остаци зидних бедема) као и керамички материјал из IV-VI века. У оквиру брањеног простора, у југоисточном делу утврђења, код пресека двеју главних улица римског војног логора, откривен је административни део утврђења. У овом делу налази се форум са портицима и базилика, која је касније преправљена у хришћански храм, датовани између III-IV века, као и претпоставка о могућем постојању терми које заједно чине форумски садржај и фланкирају некадашњу римску улицу односно данашњу улицу Крсте Тошића. Остаци других објеката у јужном делу утврђења ослањали су се на јужни зид бедема. У југозападном делу утврђења откривени су остаци објекта, односно малтерна подна површина која је из времена градње базилике.³⁷ Утврђење припада касноантичкој и византијској фази од IV-VI века. Приликом изградње пута Ниш-Пирот откривени су остаци зидина који се везују за турску тврђаву. Турско утврђење представља најмлађу фазу на тврђави. Касније, у оквиру северозападног дела, преградњом је формирано турско утврђење. Турска тврђава, на којој се касније оформила Белопаланачка варош, четири пута је мања од античког утврђења и заузима њен северозападни део. Ослањала се на цариградски (војни) друм који је пролазио поред њеног јужног бедема. (Сл. 2)

Досадашња сазнања још увек веома фрагментована и недовољна за доношење ближих закључака, пружају могућност да се стекне основна слика о развојним етапама, топографији и фортификационим елементима Ремезијане, као и степену очуваности античког града под савременим градом.

³⁴ М. Валтровић, *Старине Бело-паланачке*, Старинар II, Београд 1885, 98.

³⁵ Ђ. Мано-Зиси, Љ. Поповић, *нав. дело*, 381.

³⁶ С. Ђурчић, *Architecture in the Balkans from Diocletian to suleyman the magnificent*, London 2010, 51.

³⁷ С. Гушић, *нав. дело*, 24-33.

Развој фортификација

Како је забележено током археолошких ископавања, видљиви део западног бедема чува две фазе градње, најстарији римски редови каструма су од клесаног камена са танким фугама. Изнад се надовезује зидање од мањих, грубо клесаних блокова пешчара између којих се местимично појављују вертикално и хоризонтално уметнуте опеке.³⁸ Овај последњи слој зидања, од редова камена и опеке са дебелим малтерним фугама (спојницама), опредељени као византијски редови,³⁹ по својој прилици припада рановизантијској обнови балканских утврђења из времена Јустинијана. Средњовизантијски слој није евидентиран, и поред тога што историјски извори посредно указује на његово постојање. Лице турског бедемског платна које је данас видљиво, чине лепо клесани и прецизно слагани камени блокови. У току истраживачких радова из 1956. године у организацији Народног музеја из Београда, констатоване су испод округлих турских кула осмоугаоне византијске и римске куле четвороугаоне основе.⁴⁰ На зидним платнима и кулама биле су уочене технике *opus mixtum* и *opus incertum*. Бедеми су масивни (ширина око 5м), грађени уобичајено са два лица и испуном (техника трпанца).

Сачувани остаци утврђења састоје се од два фортификациона елемента: дугачких одбрамбених, северних и западних зидова и истурених спољашњих кула од којих је сачувано укупно 5 кула, односно по две куле на бедемима и једна угаона кула. (Сл.10) Из северозападног угла утврђења одакле полазе северни и западни бедем, ослања се истурена шестоугаона кула.

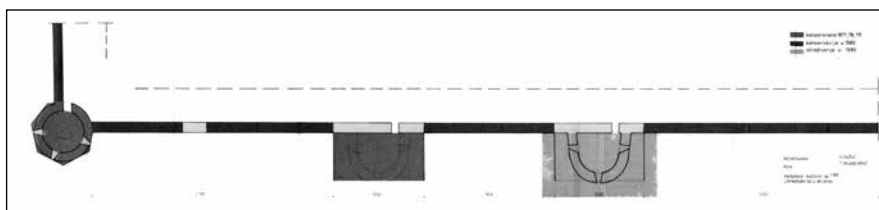
Сагледавање развоја града, поред грађевинских фаза, олакшано је захваљујући различитим типовима истурених кула на бедемима. Правоугаоне и шестоугаоне, које припадају старијим фазама утврђења (римска и византијска), и куле округлог и полукружног облика које припадају најмлађој турској фази. (Сл. 5, 5а) Старије утврђење је трапезоидног облика са четвороугаоним кулама на бедемским платнима и полигоналним кулама на угловима. Присуство три различита типа кула сведочи о последици сукцесивне обнове кроз време. Четвороугаоне масивне куле грађене су од блокова пешчара чији је унутрашњи простор између зидова испуњен ломљеним каменом са додатком ситне опеке у кречном малтеру (техника трпанца). Присутне полигоналне куле су споља шестостране а изнутра округле основе. Полукружне турске, поклапају четвороугаоне куле старијег утврђења док округле, једнако турске, поклапају полигоналне куле. Северозападна кула зидана је од већих блокова пешчара са дерсованим спојницама и покривена је млађом округлом кулом. Данас је од северозападне куле видљива округла турска кула.

Са унутрашње стране северозападне куле, према ранијим извештајима, откривени су остаци дрвене греде док су положаји сантрачних

³⁸ Исто, 24

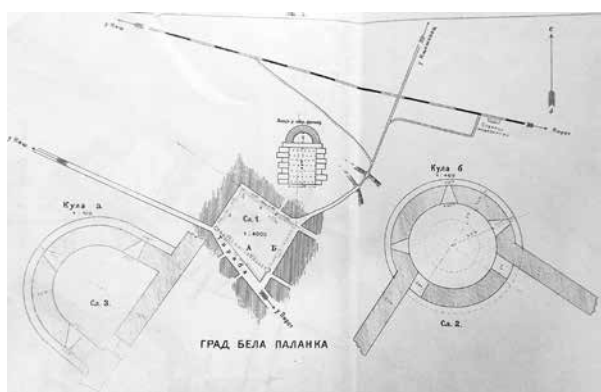
³⁹ Ђ. Мано Зиси, Љ. Поповић, *нав. дело*, 381.

⁴⁰ Исто.

Сл. 5 Основа хронолошки поређаних фаза градње
(документације Завода за заштиту споменика културе Ниш)

Fig. 5 Plan of chronologically classified phases of architectural activities
(documentation of Institute for protection of the monuments of culture, Niš)

Сл. 5а Ремезијана, основа турског утврђења
(према: Д. Сабовљевићу)

Fig. 5a Ramesiana, plan of Turkish fortification
(after: D. Sabovljević)

грета јасно видљиви и данас на самим сачуваним бедемима. Правоугаоне римске куле на западном бреду су слабо очуване и делимично су се наслућивале у приземним зонама. На крају западног дела сачуваног бедема наслућује се постојање куле која је фланкирала улазна градска врата која данас нису сачувана а припадају старијем утврђењу.⁴¹

(Сл. 6) Могуће је да су спољне куле обнављене из темеља, односно додате накнадно, као што је то случај са многим другим утврђењима. Пошто је већи део северног бедема са кулама заклоњен вегетацијом

(пузавице), тренутно стање очуваности тог дела бедема није могуће сагледати јер је онемогућен приступ и анализа затеченог стања. (Сл. 7) Данас очувани масивни и чврсти одбрамбени бедеми достижу висину и до 4,5м док укупна дужина северног и западног бедема износи око 176м. Визуално сагледавање бедема данас је могуће само са спољне, уличне стране. Затрпаност бедема земљаним насипом са унутрашње стране, чини унутрашњи простор уздигнутим на вишој коти где се данас налази пијаца. (Сл. 8)

Познате три грађевинске фазе нису у потпуности данас видљиве на бедемима и кулама због слабе очуваности и мале видљивости. Данас је у највећој мери видљива турска фаза градње која је такође лоше очувана док остале фазе су слабо видљиве или се налазе под земљом. Највише података о турској тврђави оставио је Каниц који је забележио „*дуже стране окренуте североистоку и југозападу биле су око 140м дуге, пиротска страна 110м и нишка 95м. На угловима су биле округле куле пречника 11,5м и не баш тачно на средини зидова између њих биле су у издуженом*

⁴¹ С. Гушић, Документација Завода за заштиту споменика културе Ниш.

полукругу 5,8м истурене куле. На југозападном, главном фронту, налазила се цела од римских квадера саграђена јака четвороугаона централна кула, са надсвођеном капијом и натписом у коме је назначена година изградње. На североисточном фронту налазио се само 1,5м широк мањи пролаз. Зидови, у којима сам видео много римског материјала, били су на врху назубљени да би се усеци користили као пушкарнице, а куле су имале ниже грудобране; ровова и истурених утврда није било.⁴²

Античко утврђење по урбанистичком пространом решењу, на основу броја, позиција и типа кула, односно на основу визуалне сличности, до сада је упоређивано са Диоклецијановом палатом у Сплиту. Међутим, територијална раздвојеност ова два утврђења и позиционирање Ремезијане на самом путу при чему је *decumanus* утврђења део трасе главне прометнице за Константинопољ, као и другачије историјске околности, одвајају њихову и на први поглед приближну сличност. Радови на обнови фортификације после поменутих великих разарања били су усмерени на поновном ојачавању бедема за време владавине цара Јустинијана. Учестало постојање живота унутар овог утврђења током VI века евидентно је на основу покретних материјалних налаза и писаних извора. Исто тако, судећи по облику, положају и техници градње, утврђење може да се повеже са Јустинијановом обновом. Судбина нашег утврђења није другачија од других у ремезијанској и нишкој области.

Ослањајући се на најдужи сачуван елемент фортификације, где се може сагледати техника градње и евентуално ново накнадно додавање одбрамбених кула, као један од доказа могао би да буде сагледавање сличне градње утврђења која припадају истом VI веку, односно Јустинијановој обнови.⁴³ У време Јустинијанове обнове која је обухватила Ремезијану, сазнајемо од Прокопија у делу *De aedificiis*, саграђено је Медијанско утврђење које је, једнако Ремезијани, надгледало пут за Константинопољ. На бедемима Медијанског утврђења може се препознати слична техника и стил градње као код Ремезијанских бедема, откривајући резултате Јустинијанове обнове области Ремезијане и Ниша. На ово упућују клесани камени блокови са правилним хоризонталним редовима опеке које спајају танке спојнице као и њихова унутрашњост која је испуњена облутком, ломљеним каменом, ситном опеком и све то заливено кречним малтером.⁴⁴ Приземне зоне утврђења визуално откривају технику зидања која је слична бедемима Медијанског утврђења сигурно, према Прокопију, саграђено у VI веку у оквиру велике Јустинијанове обнове. (Сл. 9, 9а) Посматрањем бедема Ремезијане, истурене вишестране куле (полигоналне куле које претендују да пређу у круг карактеристичне су за VI век),⁴⁵ припадају периоду касне антике и представљају још један доказ да су бедеми обновљени

⁴² Ф. Каниц, *нав. дело*, 204.

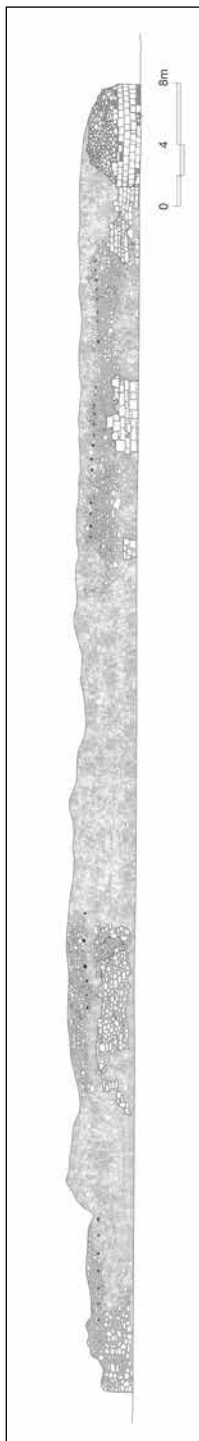
⁴³ S. Ćurčić, *Constantine I and new military architecture in the Balkans*, 39-48.

⁴⁴ М. Ракоција, *Константинов град-Старохришћански Ниш*, Ниш 2013, 101-102. Медијанско утврђење је обновљено у средњевизантијском периоду и дограђене су четвртасте куле, што треба претпоставити и за Ремезијану (Мокро).

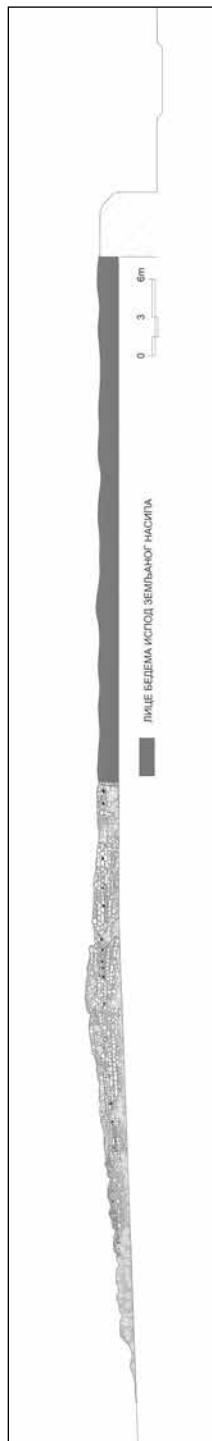
⁴⁵ S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Suleyman the magnificent*, 50/1.

Сл. 6 Спољни изглед западног бедема (Н. Ракоција)
 Fig. 6 Exterior shape of the west part of fortifications (N. Rakocija)

Сл. 7 Спољни изглед северног бедема (Н. Ракоција)
 Fig. 7 Exterior shape of the north part of fortifications (N. Rakocija)

Сл. 8 Унутрашњи изглед западног бедема (Н. Ракоција)
 Fig. 8 Interior shape of the west part of the fortification (N. Rakocija)

Сл. 9 Изглед медијанског утврђења (фото. З. Радосављевић Кики)

Fig. 9 Shape of Mediana fortifications (photo: Z. Radosavljević Kiki)

у VI веку. Да интервенцију на бедемима треба претпоставити у средњевизантијском периоду, открива Повеља цара Василија II из 1020. године, у којој Ремезијана (Мокро) заузима видно место. У унутрашњости града Турци су саградили тврђаву мањих размера која је обухватила западни и северни биедем старог града.

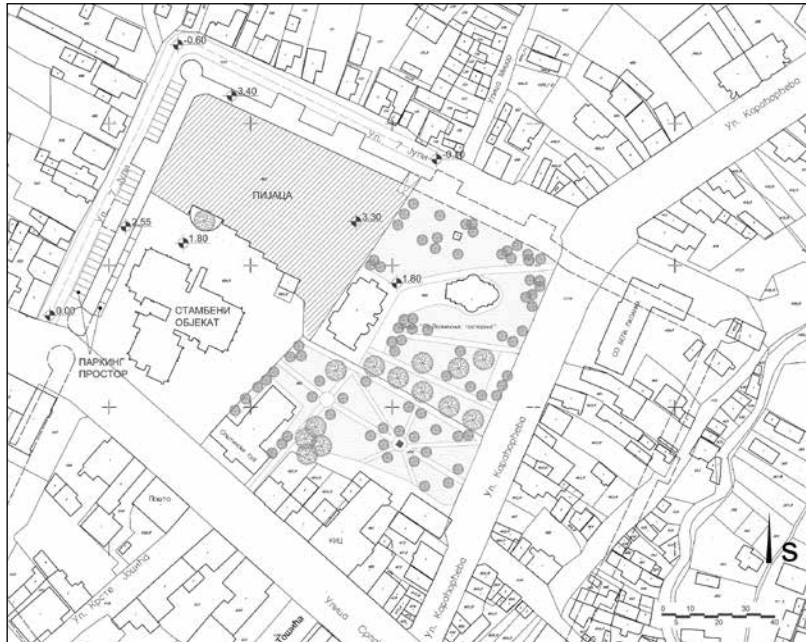
Сл. 9а Бедеми Ремезијане данас (фото. Н. Ракоција)

Fig. 9a Contemporary condition of Ramesiana fortifications (photo: N. Rakocija)

Концепција заштите и презентације остатака бедема и уређења простора у Белој Паланци

Фортификациони систем турске тврђаве преноси историјску слику одиграних догађаја на овим просторима. Идеја ревитализације простора око бедема, поред њихове заштите, има за циљ и потребу за преношењем односно презентовањем ове битне историјске слике посетиоцима Беле Паланке у циљу развоја културног туризма. Међутим, затечени амбијент није одговарао мерама и условима заштите оваквих простора и целина из разлога што Просторни план Беле Паланке не садржи мере заштите везане за очуване бедеме што се јасно види и на затеченом стању. Потреба за просторним уређењем овог дела утврђења је велика и захвата већу површину око бедема у циљу његове потпуније и ефикасније заштите. Стварањем новог амбијента створили би се услови, поред очувања некадашњег античког наслеђа, и за наставком археолошких истраживања која су данашњим урбанистичким решењем онемогућена.

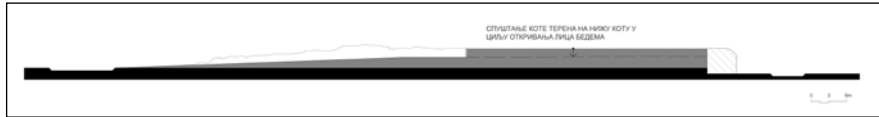
С обзиром да се локалитет налази у језгру савременог града његову заштиту, очување и ревитализацију треба обезбедити кроз урбанистичке планове. (Сл. 10) Због тога, наведени проблеми као и постизање жељених циљева обезбедиће се израдом Просторног плана подручја посебне

Сл. 10 Тренутно стање уређености простора некадашње турске тврђаве (Н. Ракоција)

Fig. 10 Contemporary condition of former Turkish fortifications (N. Rakocija)

намене за територију некадашње турске тврђаве. (Сл. 11) Предлог просторног плана обухватао би решења за наведене проблеме као што су укидање паркинг простора уз бедеме који онемогућује њихову видљивост. Ово је прва мере заштите и ревитализације простора непосредно поред градских зидина, и има двојаку функцију: стварање прегледног простора са отвореним визурама према „старом граду” као и нови савремени простор који би истовремено постао и препознатљив симбол овог места. Лоше стање приступне улице уз бедеме, чији степен преоптерећености није велики, потребно је препројектовати у мешовиту улицу (која је у предлогу назначена као калдрмско поплочана улица) која је намењена моторном саобраћају и пешацима. Приликом препројектовања стамбене улице у мешовиту, предлогом је обухваћено и спуштање нивелете тла која ће свакако утицати на боље сагледавање бедема и разумевање некадашњег простора и поспешити квалитетнију презентацију истих. Простор пијаци, који је такође обухваћен предлогом као и савременим уређењем, налази се на koti у приближној висини бедема. На овом простору извршила би се и пренамена садржаја из пијачног простора у археолошко парковски простор. Простор турског утврђења је истражен у веома малој мери због чега се предлаже и програм систематских археолошких истраживања овог недовољно истраженог простора. Предвиђено је спуштање коте пијаци на нешто нижу коту терена у циљу уједначеног нивелисања простора и стварања услова за касније формирање археолошког парка. Спуштањем коте пијаци поред истраживања има за циљ и откривање унутрашњег лица западног и северног бедема који до сада није био видљив. (Сл. 12) Нивелисање терена потребно је обавити уз надзор археолога као и било

Сл. 12 Пресек кроз простор турске тврђаве (Н. Ракоција)

Fig. 12 Section through the space of Turkish fortifications (N. Rakocija)

обезбедили би се подаци о степену и врстама оштећења бедема до којих је било немогуће доћи визуалним прегледом (у највећој мери изглед северног бедема). У нужне радове спадају дестабилисане зидне површине које треба разидати. Потребно је обезбедити чување и чишћење оригиналног материјала који ће поново бити уграђен.

Главни узрочник појаве обрушавања, која су се појавила у горњим зонама турског утврђења и који прете нестанку овог културног добра, јесу проблеми који се овим предлогом и решавају. Лоше стање бедема које је данас присутно на терену јавило се првенствено одлагањем решавања проблема његове конзервације односно деловањем спољашњих негативних утицаја. Оригинални бедем сазидан је од блокова пешчара а испуна, језгро бедема од камена и кречног везива. Оплата од пешчара сачувана је само у доњим зонама бедема што је још један од разлога појаве одрона језгра које је неопходно извршити реконструкцију истог, чиме ће се обезбедити заштита језгра бедема и сачувати од даљег пропадања. На појединим местима, биће потребно извршити реконструкцију камених блокова, чиме ће се обезбедити заштита језгра бедема. Завршна обрада бедема би била израда круна која је делимично дотрајала ради трајније заштите и правилнијег сливања атмосферских вода са горње површине бедема. (Сл. 13,14,15)

Северозападној кули потребно је утврдити стабилност видљивих камених блокова уз местимичну конзервацију. Остале слабо видљиве правоугаоне куле односно места где су се оне некада налазиле потребно је пажљиво обрадити уз контролу надлежног археолога или радника Завода и не у великој висини нагласити некадашњи изглед и позицију ових кула, по узору на некадашње стање користећи раније техничке документације као и фотодокументације.

Све предложене интервенције, које се односе на конзервацију и превенцију оштећења бедема и кула који утичу на стабилност и трајност осмишљене су уз минимални губитак постојећег ткива и аутентичност.

Након конзервирања бедема створили су се услови за уређењем простора око бедема који заједно чине целокупно нову структуру. (Сл. 11) Простор између новопроектване улице и конзервираних бедема треба у поду одвојити шљунком у коме су постављене подне расвете, на одређеним растојањима дуж бедема, онако како је планирано предлогом. Мешовита улица се са археолошким парковским простором спаја преко приступне рампе (која је позиционирана на северном бедему) која даље води посетиоце до информационог пулта и даље стазом од дрвеног пода правцем пружања сада поред откривених лица бедема. На благо узвишеном археолошком парку формиран је простор са разиграним позицијама седења, који би имао

Сл. 13 Спољашњи изглед западног бедема са интервенцијама (Н. Ракоција)

Fig. 13 Exterior shape of the west part of the fortifications with the restoration changes (N. Rakocija)

Сл. 14 Спољашњи изглед северног бедема са интервенцијама (Н. Ракоција)

Fig. 14 Exterior shape of the north part of the fortifications with the restoration changes (N. Rakocija)

Сл. 15 Унутрашњи изглед западног бедема са интервенцијама (Н. Ракоција)

Fig. 15 Interior shape of the west part of the fortifications with the restoration changes (N. Rakocija)

функцију вршења едукативних и образованих активности у виду часова на отвореном за ђаке и разгледања и упознавања Беле Палане и околине за туристе заједно са информационим таблама које су позициониране унутар њега. На крају пешачке стазе унутар археолошког парка, посетице даље води дуж правца бедема, где је лице унутрашњег западног бедема било видљиво на отприлике половини укупне дужине западног бедема. С обзиром да је могући приступ уређеном археолошком парку и са ове унутрашње стране бедема, планиран је још један информациони пулт како би се поспешило брже и ефикасније ширење историјске слике настанка данашње Беле Паланке и заокружила његова намена. На овај начин је формирана складна функција и коришћење простора са свим разрађеним приступима планираних предлогом. Цео унутрашњи, као и спољашњи простор, уз бедеме је испраћен подним расветама. На тај начин скреће се пажња и на сам простор унутар бедема који такође има одређену вредност у очувању амбијента.

Нови природни материјал, као што је дрвена грађа са челичним уметцима у поду и за седење, бирани су тако да лепо старе и притом чине добар контраст са млађим утврђењем. Инсталације су спроведене кроз под и повезане са оближњим електричним бандерама. Ефикасна употреба

простора је подразумевана, тако да напуштени бедеми и по неколико деценија, сада представљају изложбени простор на отвореном са шетачком стазом, седењем и доступним информацијама (пулт, информационе табле).

Новопројектовани археолошки парк као такав могуће је повезати са околним постојећим парковским просторима (парк поред Општинског суда и парковским простором у скопу кога је црква Св. Вазнесења Богоридице) тако да заједно креирају простор који садржи све адекватне мере и услове заштите и као такав могуће га је предложити за уграђивање у просторне и урбанистичке планове.

Обнова и ревитализација турске тврђаве представља пример решавања сложеног простора, контекстуалног и функционалног односа између градитељског наслеђа са својом историјском и културном вредношћу са једне стране, и савремене урбанистичке интервенције са друге стране, а све у оквиру услова заштите. Целокупна интервенција својом сведеношћу и вештим решавањем не нарушава аутентични изглед куле и бедема. Складни однос историјског и савременог даје нов живот и ванвременску димензију зидинама које код посетиоца изазива снажан визуални и емоционални доживљај.

Nadežda Rakocija

SUPPLEMENT ON THE EXAMINATION OF RAMESIANA AND PROPOSAL FOR SPATIAL PLANNING OF FORTIFICATION IN BELA PALANKA

Basic chronology of the fortifications from which developed contemporary town Bela Palanka is based on the written sources and the results of previous archaeological research. The proposed chronology testified by preserved fortifications, is necessary to improve with important historical sources. On that way is possible to explain the phases of construction and upgrading of Ramesiana fortifications. On the walls are identified at least three construction phases: Roman, Early Byzantine, perhaps Middle Byzantine and Turkish architectural layer. Protection of preserved fortification walls should be achieved through urban plans since fortifications are positioned within the central area of Bela Palanka.

Having in mind protection of the preserved parts of fortifications, proposal is developed in order to establish spatial planning of the Turkish fortification area. Both fortifications and wider area protection are proposed. Namely, restoration works at fortifications and change of function of vegetable market area into a archaeological park which would connect already existing park area in one logical unity. Then, removal of parking space which are located near fortifications, descending the ground level with the outer and inner fortification walls in order to detect faces of the ramparts with their restoration and pre-projecting of the residential street in mixed one. The newly formed and visually highlighted fortifications, is proposed as a temporary solution until creating of properly conditions for the launching of the major archaeological works.